

Иконостас у Дечанима – првобитни сликани програм и његове позније измене*

Бранислав Тодић**

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

UDC 75.046.3:726.591](497.11 Dečani)»13/15»

DOI 10.2298/ZOG1236115T

оригиналан научни рад

Историја иконостаса у средњем броду цркве у Дечанима може се поделити на два периода. Иконе Христиа, Богородице, Јована Препитаче и светог Николе на првобитној олтарској прегради, насликане око 1343. године, биле су у вези с мошћима краља Стефана Дечанског и са зидним сликама у предолтарском простору цркве. Уклањање тих икона крајем XVI века и њихова замена новим објашњавају се снажењем култе светог Стефана Дечанског. Преко краљевог портрета на фресци из XIV века постављена је 1577. икона светог Стефана, а до 1593/1594. на иконостасу су насликане нове преситоне иконе Христиа и Богородице, проширени Деизис, који је смештен изнад њих, и велики крст, постављен на врх. Преситоне иконе насликао је зограф Лонгин, а крст се приписује Андреји, сликару познатом по фрескама из седме и осме деценије XVI века.

Кључне речи: манастир Дечани, иконостас, свети Стефан Дечански, XIV век, XVI век

The history of the iconostasis in the central nave of the church in Dečani can be divided into two periods. The icons of Christ, the Mother of God, John the Baptist and St. Nicholas on the original altar screen, painted around 1343, were related to the relics of King Stefan Dečanski and with the wall painting in the church space in front of the altar. The removal of those icons at the end of the sixteenth century and their replacement with new ones explains the strengthening cult of St. Stefan Dečanski. In 1577 an icon of St. Stephen was placed over the king's portrait depicted in the fourteenth century fresco painting, and by 1593/1594, the new despotic icons of Christ and the Virgin were painted for the iconostasis, then an expanded Deesis that was placed above them, with a large cross fixed on the top. The central icons were painted by the painter Longin, and the cross is attributed to Andreja, a painter known for his frescoes from the seventh and eighth decade of the seventeenth century.

Key words: monastery of Dečani, iconostasis, St. Stefan Dečanski, fourteenth century, sixteenth century

Мада је о дечанском иконостасу доста писано, углавном у домаћој историографији, он и даље побуђује пажњу истраживача средњовековне уметности. Тај иконостас, један од најранијих примера олтарских преграда са сачуваним првобитним престоним иконама у интерколумнијама, измењен је крајем XVI века тако што су испред њега постављене нове иконе, с потпуно другачијим иконографским програмом. Предолтарски простор

дечанске цркве, међутим, иако је сачуван у првобитном виду, изучен је у нешто мањој мери. Стога смо наше истраживање иконостаса проширили и на тај простор, као и на промене које су они с временом доживели.

Иконостас из XIV века

Камена олтарска преграда у Дечанима била је део опште градитељске замисли цркве и њеног унутрашњег украса — изведена је између 1327. и 1335. године. Њена лака, прозрачна и на геометрији заснована конструкција састоји се од профилисаног постоља, четири парапетне плоче постављене око средишњег пролаза и, између њих, шест стубића са исто толико колонета на чије капителе належе архитравна греда. Веома сличне камене преграде постојале су или још постоје и испред протезиса и северног параклиса, посвећеног светом Димитрију, с тим што су оне нешто мање и уже, састављене само од два парапета и две колонете са архитравом.¹

Све те преграде припадају олтарском делу цркве јер се налазе на његовом плочнику, двадесетак центиметара издигнутом у односу на под наоса. За разлику од преграда испред протезиса и јужног параклиса, које су постављене уз ивице плочника, иконостас у средњем делу цркве померен је према дубини олтара и смештен између два пиластра источног пара зиданих стубаца тако да је испред њега образован плитак предолтарски простор, дубок између 106 и 109 cm. Иконостас се својим склопом и изгледом надовезује на сличне олтарске преграде у византијским црквама, док се од старијих српских примера разликује сложенијом структуром, већим бројем колонета и краћим интерколумнијама, као и изо-

* Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (бр. 177036), финансираном средствима Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

** btodic@f.bg.ac.rs

¹ В. Р. Петковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани I*, Београд 1941, 98–100, т. XIII, LXVII; Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, Београд 2005, 225–226, сл. 126, XLII–XLIII; М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани. Саборна црква — архитектура*, Београд 2007, 68–69, сл. 79, 190–193. Предмет нашег чланка јесте само иконостас у главном броду дечанске цркве, а не и олтарске преграде у бочним параклисима, у којима су касније, године 1813. и 1818, подигнути нови високи иконостаси са иконама.

Сл. 1. Иконостаѕ и кивоћ свећног Стефана Дечанског
Fig. 1. Dečani, iconostasis and coffin for the relics
of St. Stefan Dečanski

стављањем бочних проскинитара, који су у ранијим храмовима обично грађени у камену или штуку.

Дечанска олтарска преграда није била изведена с намером да се у њене интерколумније поставе иконе јер ни на колонетама ни на горњим ивицама парапета нема жлебова у које су оне могле да буду уметнуте, нити је био предвиђен неки други начин везивања икона за колонете. На боље изученим старијим каменним иконостасима у Градцу (око 1276) и Ариљу (око 1290) запажена је иста појава;² икона није било ни на олтарској прегради у Сопоћанима (око 1270),³ а судећи по фрескама око иконостаса, ни на оним у другим српским црквама XIII века.⁴ На њима, као и у највећем броју византијских цркава, интерколумније су биле застиране завесама.⁵ Тако је највероватније било у почетку и на дечанском иконостасу, али су на њему завесе између колонета убрзо замењене иконама (сл. 1).

Кључни разлог за ту промену било је преношење моштију дечанског ктитора краља Стефана Уроша Трећег (Дечанског) у предолтарски простор 1343. године.⁶ Добро је, наиме, познато да је краљ Стефан збачен с престола и усмрћен 1331, док му је тело било сахрањено у припремљен гроб у Дечанима тек по завршетку цркве 1334. или 1335. године. Непуну деценију касније појавили су се први знаци Стефановог светитељства. Целе и миомирисне краљеве мошти извађене су из гроба у западном делу наоса цркве 1343, пренете у украшен дрвени кивот (сл. 2) и положене пред олтарску преграду. Пошто је тада у току било живописање дечанског храма,⁷ пружила се прилика да на зиду изнад Стефановог кивота буде насликан и његов портрет (сл. 3). Тај догађај, важан за дечанску средину, али не само за њу, имао је и друге последице у дечанском сликарству, посебно у изгледу неколико краљевих портрета и натписима на њима, као и у ктиторским натписима у цркви. Најучљивије се, међутим, одразио око „новог гроба“ краља Стефана, на иконостасу и фрескама око њега. Све то омогућава праћење многих појединости почетне етапе светитељског прослављања краља Стефана, али и учовање извесних противречности у њој.⁸ Ако су отварање гроба, налажење целих и благоуханих краљевих моштију, њихово пре-

ношење у кивот и постављање пред олтар, па и сликање портрета изнад кивота, представљали стандардне хагиолошке топосе, од оног што је било уобичајено упадљиво је одступао смисао поменутог краљевог портрета. Стефан је обележен као „свети краљ Богом просвећени Стефан Урош Трећи, ктитор овог светог храма“, и приказан како приноси дечанску цркву Христу у своје име и у име сина Стефана Душана, новог краља; у наставку натписа исписаног поред слике он се са страхом обраћа Господу: „Гледам на пропадљиво тело, стојећи над гробом својим, и бојим се Твога суда. Теби припадам, Сведржитељу, помилуј ме у дан судњи.“⁹ То нису речи које бисмо очекивали од једног светитеља. Кад се томе дода недоследност у исписивању светитељске ознаке на Стефановим дечанским портретима насталим 1343. и после те године, затим то што се у ктиторским натписима истиче да је дечанска црква подигнута и осликана ради помоћи краљу Стефану и за његов спомен и што му се, најзад, зазива вечна памет — све то потврђује да је 1343. године започело прелазно раздобље у развоју култа Стефана Дечанског, како га је тачно назвала Даница Поповић.¹⁰

Таквом статусу краља Стефана — на коме су се појавили први знаци светости, али још недовољни да га уврсте међу светитеље који предстоје пред Богом — било је подређено уређење његовог новог гроба у предолтарском простору Дечана. Мошти су му биле у дрвеном кивоту, украшеном, обојеном и позлаћеном, што је својим изгледом дочаравао слику рајског насеља и блаженство онога који у њему почива.¹¹ Кивот се налазио испред се-

² М. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу. Историја, архитектура и ипосторни склој манастира*, Београд 2002, 232–237; О. Кандић, *Градац. Историја и архитектура манастира*, Београд 2005, 144–149.

³ В. Кораћ, *Олтарска преграда у Сопоћанима*, Зограф 5 (1974) 23–29; О. Кандић, Д. Тодоровић, *Архитектонски украси сопоћанске цркве. Прозори и олтарска преграда*, in: *На праговима Војислава Ј. Ђурића*, ed. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 93–97.

⁴ Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, ЗЛУМС 11 (1975) 21–26.

⁵ Т. F. Mathews, *The early churches of Constantinople. Architecture and liturgy*, London 1971, 171; idem, „Private“ liturgy in Byzantine architecture. *Toward a re-appraisal*, СА 30 (1982) 125–138; И. А. Шалина, «Святая Святых» и византийская алтарная преграда, in: *Иконостас. Происхождение — развитие — символика*, ed. А. М. Лидов, Москва 2000, 52–71. Cf. и нашу nap. 20, где су наведени радови у којима се расправља и о употреби завеса на олтарским преградама.

⁶ Повезаност новог места Стефанових моштију и његовог портрета са иконама на олтарској прегради учили су Г. Бабић (*О живописаном украсу*, 34–35), Д. Поповић (*Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992, 111–112, 185) и С. Ђурђић, *Proskynetaria icons, Saints' tombs, and the development of the iconostasis*, in: *Иконостас. Происхождение — развитие — символика*, 136), а подробније су ту повезаност испитали Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 32–35, 62–63, и Д. Поповић, *Под окриљем свећности. Култи свећних владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006, 158.

⁷ Време живописања велике дечанске цркве и појединих њених делова разјаснио је Г. Суботић, *Прилог хронологији дечанског зидног сликарства*, ЗРВИ 20 (1981) 111–135.

⁸ Поповић, *Под окриљем свећности*, 150–162.

⁹ О овом портрету в. С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 46; Бабић, *О живописаном украсу*, 34–35; И. М. Ђорђевић, *Представа Стефана Дечанског уз олтарску преграду у Дечанима*, Саопштења 15 (1983) 35–42; Поповић, *Српски владарски гроб*, 111–112; eadem, *Под окриљем свећности*, 157–158; *Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 278–280 (Д. Војводић); Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 34–35, сл. 21.

¹⁰ Поповић, *Под окриљем свећности*, 150.

¹¹ Кивот је до данас сачуван и добро је проучен: М. Шаkota, *Дечанска ризница*, Београд 1984, 286–288, 296–297 (с претходном литературом); Д. Поповић, *Shrine of King Stefan Uroš III Dečanski*, in: *Byzan-*

Сл. 2. Првобитни кивот за моштии светог Стефана Дечанског, 1343.
Fig. 2. Original coffin for the relics of St. Stefan Dečanski, 1343

Сл. 3. Портрет светог Стефана Дечанског над кивотом испред иконостаса, 1343
Fig. 3. Portrait of St. Stefan Dečanski above the coffin, next to the iconostasis, 1343

верног дела иконостаса, између североисточног ступца и пролаза на олтарској прегради, због чега су његова лева и задња страна остале без дуборезног украса.¹² Смештање кивота на леву страну предолтарског простора било би веома необично — јер су ковчези с моштима светих, ако их није било више, испред олтарске преграде по правилу постављани здесна — кад не бисмо водили рачуна о тренутку у којем се то десило. Постављањем на леву страну намерно је избегнуто то да се тело Дечанског нађе непосредно пред Христовом иконом, која је редовно сликана на јужној страни иконостаса, јер су Стефану још били потребни свети молитвени заступници.

Верујемо да је то довело и до замене завеса на иконостасу иконама, као и до измене првобитно замишљеног програма зидних слика у предолтарском простору. Гордана Бабић, која је пажљиво испитала сликани украс на ступцима око олтарске преграде у византијским и српским храмовима, установила је да су на њима обично сликани Исус Христос, Богородица и понекад Јован Претеча или светитељ коме је црква била посвећена. Они су често носили епитете неких славних икона, а те представе биле су окружене рељефним или сликаним оквирима и имале су проскинитарни карактер. У избору светих и у њиховој иконографији превлађивала је тема посредовања и искупљења, и то не само кад је Христос сликан у оквиру Деизиса, а Богородица у типу Заступнице.¹³ У низу таквих слика у српским храмовима, од Студенице и Жиче па надаље, Дечани су представљали својеврстан прекид: око њиховог иконостаса нема проскинитара нити ликова Христа и Богородице, обавезних у старијим споменицима, иако је за њих било места на чеоним странама стубаца. Традиционални иконостасни програм ту је померен јужније, на зид ђаконикона, где је насликан изузетно велики Христос Пантократор у оквиру сложеног Деизиса с Хетимасијом,¹⁴ док је на северној страни приказан Меркурије у скупини светих ратника. На тај

titum. *Faith and power (1261–1557)*, ed. H. C. Evans, New York 2004, 114–115; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 32–33, 235–236.

¹² Такав положај кивота описује и Григорије Цамблак око 1400. године и повезује га са Стефановим портретом изнад кивота: *Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак*, София 1983, 132.

¹³ Бабић, *О живописаном украсу*, 14–20; v. и Ch. Walter, *The Origins of the Iconostasis*, *Eastern Churches Review* 3 (1971) 262–263.

¹⁴ Бабић, *О живописаном украсу*, 21–38, посебно 34–35. Иначе, представе Христа, Богородице Заступнице и Јована Претече појављују се у најнижој зони фресака око олтарске преграде још у XII веку, cf. Бабић, *op. cit.*, 18–19.

начин „ослобођен“ је предолтарски простор и сав је подређен Стефану Дечанском и његовим моштима. Тачно изнад њих насликан је поменути Стефанов портрет, а на јужном ступцу, преко пута, приказани су свети Никола и свети Стефан Првомученик.¹⁵ Избор тих светих није неочекиван. Врло је добро познато изузетно поштовање које је краљ Стефан Дечански указивао светом Николи током своје десетогодишње владавине: издавао је повеље манастирима посвећеним светом Николи, обнављао је њихове храмове, у Дечанима му је посветио један параклис и обдарио је Николино светилиште у Барију. Краљ је у другој и трећој врађинској повељи захваљивао светом Николи што му је на чудесан начин враћен вид, а што ће касније с много појединости испричати Григорије Цамблак у краљевом светачком житију. Свети Никола неколико је пута насликан у дечанској цркви, два пута несумњиво као Стефанов молитвени заступник.¹⁶ С друге стране, Стефан Првомученик био је краљев имењак, као и заштитник државе, због чега је у српским храмовима неупоредиво чешће од светог Николе приказиван у близини олтарске преграде.

Слике Стефана Дечанског над његовим кивотом и светог Николе и Стефана Првомученика до Деизиса имале су есхатолошко значење и биле су међусобно повезане. Српском краљу и дечанском ктитору, који је са стрепњом очекивао Христов страшни суд, били су и даље потребни свети покровитељи и заступници. Непознати иницијатор преноса Стефанових моштију пред олтар и састављач сликаног програма у цркви — ако то није било исто лице — одлучили су да интерколумније иконостаса испуне иконама и подреде их посредовању светих у корист краља Стефана.¹⁷ При томе је дошло до делимичног понављања тема с фресака јужно од олтарске преграде, али то не представља никакав изузетак у средњовековној уметности. Избор и распоред икона били су прилагођени положају кивота с моштима Дечанског. У две средње интерколумније постављене су иконе Богородице Елеусе и Христа Пантократора, а до Христа је стављена икона Јована Претече, па је тако добијена структура рашчлањеног Деизиса. У српским црквама у којима није било престоних икона свети Јован понекад је укључиван у такав Деизис и при томе је увек сликан на јужном ступцу или на источном, односно јужном зиду: у Сопоћанима (1272–1276), Ариљу (1296), Грачаници (1320–1321), Светом Димитрију (1322–1324, пресликано у XVII веку) и Богородичиној цркви у Пећи (око 1335) или у Карану (1332–1337). Икона Јована Претече није пре Дечана постављана на саму олтарску преграду. Овде је таквом Деизису придодата икона светог Николе, смештена у крајњу северну интерколумнију, до иконе Богородице с Христом. Ни Николина икона никада се раније није налазила на византијским и српским иконостасима,¹⁸ што упућује на то да је у Дечанима постављена због кивота с моштима краља Стефана. Кивот се налазио тачно испод икона светог Николе и Богородице — Никола је био доказани Стефанов помоћник и молитвени посредник пред Христом, као што је и Богородица увек била поуздан заступник, без обзира на иконографски вид. Због тога смо и претпоставили да је кивот намерно постављен на северну страну предолтарског простора, јер су се само у тај део преграде могле сместити иконе Стефанових заштитника без нарушавања њиховог деизисног распореда. Да такав ред икона на иконостасу није био случајан, доказ је истоветан распоред ликова Христа, Богородице, Јована Претече и светог

Николе на фрескама поред првобитног гроба краља Стефана у западном делу наоса дечанске цркве.¹⁹

Колико је појава икона на дечанској олтарској прегради била особена, а колико је дуговала традицији, могао би показати кратак осврт на престоне иконе у интерколумнијама византијског и српског иконостаса. Мишљења историчара уметности о томе када су се престоне иконе појавиле на олтарској прегради оштро се разилазе.²⁰ Ако оставимо по страни различито тумачене податке из манастирских типика, инвентара и других писаних извора и окренемо се сачуваним иконостасима и иконама, можемо са знатном сигурношћу закључити да су се престоне иконе на византијским олтарским преградама појавиле тек у каснокомнинској уметности или у уметности XIII столећа.²¹

¹⁵ Бабић, *О живојисаном украсу*, 34–35, цртеж 11; Поповић, *Српски владарски гроб*, 111–112; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 419, сл. 15, 52, 159.

¹⁶ Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 25–26, 37, 40, 419 и другде, с литературом.

¹⁷ О иконама на дечанском иконостасу в. Л. Мирковић, *Црквене сликарине из Дечана, Пећи, Цетиња и Прасквице*, Годишњак Музеја јужне Србије 1 (1937) 97–100; idem, *Иконе манастира Дечана*, Старице Косова и Метохије 2–3 (1963) 11–16; М. Ђоровић-Љубинковић, *Две дечанске иконе Богородице Умиљенија*, Старица 3–4 (1951–1953) 83–87; С. Радојчић, *Српске иконе од XII века до 1459*, Београд 1960, 13–14; V. J. Djurić, *Icons of Yugoslavia*, Belgrade 1961, 36–39, 102–104; A. Grabar, *Les images de la Vierge de Tendresse. Type iconographique et thème (à propos de deux icônes à Dečani)*, Зограф 6 (1975) 25–30; Бабић, *О живојисаном украсу*, 34–35; Шакога, *Дечанска ризница*, 88–89, 103–105 (са осталом претходном литературом); Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 62–63.

¹⁸ Свети Никола само је понекад сликан до олтарске преграде, искључиво као патрон храма, cf. Бабић, *О живојисаном украсу*, 20, 23, 35, 37–38.

¹⁹ О сличности и вези тих фресака са иконама на иконостасу в. Поповић, *Српски владарски гроб*, 110, 183, 185; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 416–419, сл. 338–339, 341–342.

²⁰ Г. Бабић (*О живојисаном украсу*, 13) и М. Хадзикакис (*L'évolution de l'icône aux 11e–13e siècles et la transformation du temple*, in: *Actes du XIe congrès international d'études byzantines. I. Art et archéologie*, Athènes 1979, 339–343, 356–362) доказивали су да су се престоне иконе појавиле у интерколумнијама олтарске преграде још у XI веку; за XII век залажу се К. Валтер [*A new look at the Byzantine sanctuary barrier*, REB 5 (1993) 212–214] и П. Л. Вокотопулос (*Funzioni e tipologia delle icone*, in: *Il viaggio dell'icona dalle origini alla caduta di Bisanzio*, ed. T. Velmans, Milano 2002, 138); XII или XIII век као време појаве тих икона предложила је Т. Велманс (*Rayonnement de l'icône au XIIe et au début du XIIIe siècle*, in: *Actes du XIe congrès international d'études byzantines. I. Art et archéologie*, 402–405), док су В. Н. Лазарев [*Trois fragments d'épistyles peintes et le temple byzantin*, Δελτίον ΧΑΕ 4 (1966) 134–140] и А. Епштајн [*The middle Byzantine sanctuary barrier. Temple or iconostasis?*, Journal of the British Archaeological Association 134 (1981) 1–27, посебно 23–27] закључили да су се иконе у нижем реду иконостаса појавиле тек у XIV веку. И кад је реч о иконостасима у Србији, одавно постоји мишљење да су се престоне иконе на њима појавиле почетком XIV века: С. Радојчић, *Сликарине Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941, 43; М. Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965, 14.

²¹ Овде не узимамо у обзир примере с периферије православног света или из провинцијских споменика на којима се појављују нетипичне теме византијског иконостаса, cf. A. Xungoropoulos, *Fresques de style monastique en Grèce*, in: *Πεπραγμένα του 9^{ου} Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Α', Αθήνα 1955, 510–516; N. В. Драндάκης, *Έρευνα στη Μάνη*, Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (1978) 143, 155; N. В. Драндάκης, Σ. Καλοπίση, Μ. Παναγιωτίδη, *Έρευνα στη Μάνη*, Πρακτικά ΑΑΕ (1979) 187; N. В. Драндάκης, Μ. Παναγιωτίδη, *Έρευνα στην Επίδαυρο Λιμνρά*, Πρακτικά ΑΑΕ (1982) 68, 421, 427; С. Jolivet-Lévy, *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991, 82, 146, 249, 262; T. Velmans, A. Alpaго Novello, *Miroir de l'invisible. Peintures murales et architecture de la Géorgie (VIe–XIe s.)*, Paris 1996, 38, 139, 142.

Најранији нама познат пример таквих икона налази се на зиданом иконостаѕу цркве Евангелистрије у Јеракију, чије се фреске датују у крај XII века,²² мада би могле бити и из првих деценија наредног столећа. На њему су насликани само допојасни Христос Пантократор и Богородица у типу Одигитрије. За две познате хиландарске иконе из шездесетих година XIII века — Христа Пантократора (који је означен као Спаситељ) и Богородицу Одигитрију — основано се претпоставља да су се налазиле на олтарској прегради старог хиландарског католикона јер су дело истог сликара и некада су вероватно биле истих димензија.²³ У исто време или само мало касније настале су и иконе Богородице Одигитрије и Христа Пантократора у Ватопеду, за које се верује да су биле на иконостаѕу неког параклиса у манастиру.²⁴ О престоним иконама на иконостаѕу Милутиновог католикона манастира Хиландара (око 1320) можемо да говоримо с највише поуздања пошто су сачуване и камена олтарска преграда и иконе. Димензије двеју интерколумнија потпуно се поклапају с димензијама икона Христа Пантократора и Богородице Одигитрије, која је означена као Елеуса. Обе су с допојасним ликовима, а насликао их је исти уметник, због чега су их истраживачи и повезали са иконостаѕом.²⁵

Када је реч о црквама краља Милутина, сачуван је и зидани иконостаѕ у Старом Нагоричину, на којем су 1316/1317. године насликане допојасне представе Богородице с Христом и светог Георгија, патрона храма.²⁶ У четвртој деценији XIV века настао је зидани иконостаѕ у још једној српској цркви — у Карану код Ужица. На његовој чеоној страни насликана је само икона Богородице Тројеручице.²⁷ Добро је претпостављено да су и охридске иконе Христа Пантократора и Богородице Психосострије, настале мало пре средине XIV века, биле престоне — можда су се налазиле на олтарској прегради у цркви Свете Софије — јер имају скоро једнаке димензије и вероватно су рад истог сликара.²⁸ Поменимо, најзад, и то да су и у интерколумнијама иконостаѕа у манастирској цркви Преображења на Метеорима стајале престоне иконе с попрсним представама Христа Евергета и Богородице с Христом, типа Одигитрије, јер димензије тих икона тачно одговарају мерама између колонета, а датоване су у време између 1387/1388. и 1393. године.²⁹

Крајем XIV и почетком XV века, упоредо с појавом нових редова икона на олтарским преградама, дошло је и до значајног повећања броја престоних икона на њима, што се најбоље може пратити на руским примерима. Та појава има несумњиво византијско порекло.³⁰ Тада су међу престоне иконе укључене и оне Јована Претече, храмовног патрона или празника и друге нарочито поштоване иконе. Том новом типу иконостаѕа, с већим бројем престоних икона, припадала би друга олтарска преграда у Марковом манастиру, датована у време око 1400. године, која је обухватала пет икона с натписима што су их повезивали са славним или чудотворним иконама.³¹ То, наравно, не значи да су одмах били истиснути иконостаѕи са само двама престоним иконама, о чему, на пример, сведочи иконостаѕ у Зрзу (1421/1422).³²

На основу овог прегледа сачуваних иконостаѕа са иконама из времена од касног XII до друге половине XIV века или икона које су им могле припадати — сачињеног без претензија да буде потпун — могу се извести неки поуздани закључци. На иконостаѕима су се налазиле само две престоне иконе — допојасни Христос и Богороди-

ца — осим у Нагоричину, где су насликани Богородица и свети Георгије, и у Белој цркви у Карану, на чијем је иконостаѕу само стојећа Богородица Тројеручица. Исус Христос увек је сликан као Пантократор, док је Богородица с Христом приказивана као Одигитрија или Елеуса, мада је она, као и Христос, могла имати различите епитете: охридска је на окуву названа Психосостријом, а хиландарска из XIV века обележена је као Елеуса. Поред тога што су везиване за славне прототипове, престоне иконе могле су бити оковане или украшене на неки други начин.

Приказивање Христа и Богородице на иконостаѕима, дакле, има дугу традицију, али се те иконе дуго нису налазиле на самој олтарској прегради, већ око ње, на чеоним странама стубаца или пиластара, где су им се понекад придруживали ликови патрона храма, Јована Претече и, знатно ређе, неког другог светитеља. Таква пракса постојала је до XV века, а понегде и знатно дуже, што показују и српски споменици. Иконе сликане на зиду могле су имати проскинитарни карактер, што је истицано њиховом величином, изгледом, скупоченим материјалом, рељефним или сликаним оквирима, као и избором нарочито поштованих узора.³³ Такав карактер понекад су

²² Chatzidakis, *L'évolution de l'icône*, 342, pl. XXXVI/5–6; M. Papanoytidi, *Les églises de Geraki et de Monemvasie*, in: *XXII corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna 1975, 337; N. K. Μουτσόπουλος, Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, 134–135, *εικ.* 149–150. M. Хадзикакис (*op. cit.*, 342, pl. XXXVII/7–8) ставља у XII–XIII век и зидани иконостаѕ у цркви Светог Георгија у тврђави у Јеракију, на којем су насликане престоне иконе Христа и Богородице, али он сигурно није настао пре средине XIV века, v. Papanoytidi, *op. cit.*, 348; И. М. Ђорђевић, *О фреско-иконама код Срба у средњем веку*, ЗЛУМС 14 (1978) 88–89, цртеж 1–2.

²³ Д. Богдановић, В. Ј. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1985, 64; С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997, 24, сл. на стр. 67 и 69. Обе иконе касније су сечене, Богородичина више од Христове.

²⁴ *Γερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση — ιστορία — τέχνη*, т. В', Άγιον Ορος 1996, 364–365, *εικ.* 310–311 (Ε. Ν. Τσγариδάς).

²⁵ Богдановић, Ђурић, Медаковић, *Хиландар*, 86, сл. 70–71; Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 276, 364–365; Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, 25. О олтарској прегради у хиландарској цркви v. Ђ. Бошковић, М. Ковачевић, *Манастир Хиландар. Саборна црква — архитектура*, Београд 1992, 35–36, цртеж 14.

²⁶ Бабић, *О живописаном украсу*, 27–31, цртеж 7; Б. Тодић, *Сптаро Нагоричино*, Београд 1993, 38, 123, сл. 83–86 (са старијом литературом).

²⁷ З. Симић, *Иконостаѕ Беле цркве у селу Карану и каранска Богородица Тројеручица*, *Старинар* 7 (1932) 15–35; А. Grabar, *Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie*, ЗРВИ 7 (1961) 19–20; Бабић, *О живописаном украсу*, 33, сл. 17, цртеж 10.

²⁸ Djurić, *Icônes de Yougoslavie*, 26, 93–95, pl. XXVI–XXVII. Иконе имају богате сребрне окове на којима су исцучана и имена њихових приложника — севастократора Исака Дуке Керсака и охридског архиепископа Николе.

²⁹ G. Subotić, J. Simonopetritis, *L'iconostase et les fresques de la fin du XIVe siècle dans le monastère de la Transfiguration aux Météores*, in: *Actes du XVe congrès international d'études byzantines. II. Art et archéologie. Communications 2*, Athènes 1981, 754–757, fig. 1–2.

³⁰ Cf. Lasareff, *Trois fragments d'épistyles peintes*, 139–143; А. М. Лидов, *Иконостаѕ: итоги и перспективы исследования*, in: *Иконостаѕ. Происхождение — развитие — символика*, 23–24; В. Д. Сарбабянов, *Новгородская алтарная преграда домонгольского периода*, in: *ibid.*, 336–337.

³¹ П. Миљковић-Пепек, *Нејознаји ѡрезор икони*, Скопје 2001, 16–19, т. I–XVII.

³² Djurić, *Icônes de Yougoslavie*, 30–31, 40–43, 105–106; idem, *Радионица митрополијиа Јована Зографа*, *Зограф* 3 (1969) 29–33; Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980, 43–48.

³³ Walter, *The Origins of the Iconostasis*, 260–263; Бабић, *О живописаном украсу*, 14; Velmans, *Rayonnement de l'icône*, 384–386.

преузимале и иконе на олтарској прегради, о чему убедљиво сведоче Нагоричино и Бела црква каранска. Пример из Карана очигледнији је јер је на том иконостасу насликана само славна икона Богородице Тројеручице, којој се молитвено обраћа нека монахиња.³⁴ О проскинитарној намени двеју икона на иконостасу у Нагоричину говоре не само натписи и то што оне имају насликане поде и осликане полеђине већ и посебно уважавање које им је од почетка указивано. На једној од њих свети Георгије означен је као ὁ Τροπαιοφόρος, а касније му је додат епитет **o diasoritisa**, док су Богородици дописани називи **i pelagonitisa** и **vqsem I}blenE gospdnE**.³⁵ Избор икона, њихов изглед и оригинални или накнадни епитети који их прате уопште нису случајни, већ су, сасвим извесно, повезани с догађајима око подизања цркве у Нагоричину и с култом једне Богородичине иконе у оближњој Пелагонији.³⁶ Поштовање тих икона и веру у њихову чудотворну моћ потврдио је и краљ Стефан Дечански, који им се молитвено обратио уочи битке на Велбужду (1330) и касније их богато украсио.³⁷

Иконе у интерколумнијама преузимале су традиционални иконостасни програм с Христом, Богородицом, Јованом Претечом и другим светима сликаним око олтарске преграде. То се десило и у Дечанима, где су иконе на иконостасу и фреске око њега настале истовремено: Христос, Богородица и још две иконе нашле су се на самој олтарској прегради, због чега су те представе изостале на околним ступцима. Уместо њих, у програм предолтарског простора укључени су други светитељи с јасном посредничком улогом. Стога би се могло закључити да Дечани представљају особено решење, али не и сасвим ново. У интерколумнијама њиховог иконостаса појавиле су се први пут четири престоне иконе: поред Христа и Богородице, већ устаљених на византијским олтарским преградама, у њима су се нашле и иконе Јована Претече и светог Николе. Њихова појава на том месту може се објашњавати дотадашњим развојем иконостасног програма, у којем је била наглашена тема општег заступништва, било Деизисом на епистилима византијских преграда, било сликама око иконостаса, као и обичајем постављања проскинитарних икона на саму преграду, као у Нагоричину и Карану, што је, у суштини, био одраз локалне праксе и личне побожности. Кључни моменат за појаву икона на иконостасу у Дечанима било је преношење моштију краља Стефана Дечанског пред олтар. Изнад кивота били су насликани Стефанов портрет и, преко пута, свети Никола и Стефан Првомученик; та молитвена и заступничка тема добила је идејно средиште на олтарској прегради с Христом Пантократором у средини, Богородицом и Јованом Претечом око њега и светим Николом изнад самог кивота. Такав лично обојен програм на дечанском иконостасу и на фрескама у предолтарском простору са Стефановим моштима остаје — као целина — јединствена појава у византијској и српској уметности, па их једино у том склопу и треба тумачити.

Иконостас из XVI века

Сликани програм дечанског предолтарског простора и иконостаса изведен око 1343. године остао је неизмењен до друге половине XVI века. У међувремену су се десиле важне промене у култу светог Стефана Дечанског. Неопходне богослужбене саставе — опширно и пролошко житије и службу — написао му је око 1400. године

Григорије Цамблак, а Дечански је у њима прослављан као „великомученик међу царевима“. Отада ће то бити најважнија одредница његовог култа, одредница која ће наћи широк одјек у књижевности и уметности каснијих времена.³⁸ Она није заобишла ни жижу Стефановог култа, кивот с моштима светитеља и околне фреске и иконе у Дечанима. Пошто су одражавале стање „прелазног раздобља“ култа из средине XIV века, оне нису одговарале новом статусу светог Стефана Дечанског. Њему више нису били потребни посредници — сада је он посредовао за друге. Зограф Лонгин му се, на пример, године 1577. обраћа као Христовом божаственом великомученику који стоји пред престолом тросјајне Светлости и моли га да посредује за њега пред Христом владиком.³⁹ Неколико година раније (1572/1573) Лонгин му је ређао овакве похвале: Стефан је украс мученика, своје цркве и српске земље, он је стена и утврђење Дечана, помоћник и похвала српска, осим њега људи немају другог заступника, њему се обраћају у невољама и од њега очекују спасење.⁴⁰ Стефан Дечански у свему се изједначио са светим Николом, па им зато 1596. године Лонгин плете заједничке похвалне и молбене стихове, наглашено лично обојене: „Радујте се, Стефане и Николају, јер божаственим промислом и вашим посредовањем да живописем ликове светих колико могу научих; радујте се, ви добри и свети моји велики заступници, јер свештене вам ликове много пута руком својом са чудесима вашим насликах.“⁴¹

Одговарајућу житијну икону свети Стефан Дечански добио је 1577. године (сл. 4), свакако по жељи манастирског братства, а бесплатно ју је насликао зограф Лонгин⁴² — на њој се Стефан прослављао као узоран свети краљ и велики мученик. Она је била не само изузетно уметничко остварење већ и право хагиографско сликарско дело, настало на основу Цамблакових богослужбених састава посвећених светом Стефану, а на њој су и исписани делови тих текстова. Војислав Ј. Ђурић добро је претпоставио да је ова велика икона (150 × 93 cm) била постављена изнад кивота с моштима светог краља, али се није упуштао у то где се тачно налазила.⁴³ Ако се узму у об-

³⁴ Cf. n. 27.

³⁵ Grabar, *Deux notes*, 17–21; Бабић, *О живописаном украсу*, 27–30; Тодић, *Старо Нагоричино*, 29, 123, цртеж 5 и 6.

³⁶ *Ibid.*; v. и Н. Беляев, *Образ Божьей Матери Пелагонитисы*, *Byzantinoslavica* 2 (1930) 1–27; В. Ј. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, *ЗЛУМС* 4 (1968) 68–76.

³⁷ Ђорђевић, *О фреско-иконама*, 86–87; *idem*, *Две молитве краља Стефана Дечанског пре бишке на Велбужду и њихов одјек у уметности*, *ЗЛУМС* 15 (1979) 136–140.

³⁸ Поповић, *Под окриљем светљосици*, 162–179.

³⁹ Мирковић, *Црквене старине из Дечана*, 103–104; *idem*, *Иконе манастира Дечана*, 17–19; Шаkota, *Дечанска ризница*, 110; В. Ј. Ђурић, *Икона светог краља Стефана Дечанског*, Београд 1985, 12.

⁴⁰ Б. Јовановић-Стипчевић, *Служба Акаџисцију Стефана Дечанског Лонгина Зографа*, *Археографски прилози* 12 (1990) 109–110, 112, 117–119, 122, 124–125.

⁴¹ М. Шаkota, *Акаџисцију Првомученику Стефану од иконописца Лонгина*, *Старине Косова и Метохије* 2–3 (1963) 217; *Србљак — служба, канони, акаџисцији*, књ. 3 (приредио Ђ. Трифуновић, превео Д. Богдановић), Београд 1970, 479–481.

⁴² Шаkota, *Дечанска ризница*, 110–112 (са целокупном претходном литературом); Ђурић, *Икона светог краља Стефана Дечанског*; Тодић, *Чанак-Медић, Манастир Дечани*, 40–43, 69–73.

⁴³ Ђурић, *Икона светог краља Стефана Дечанског*, 29 и п. 41, где су наведени и други, углавном руски примери постављања слика светих изнад њихових кивота. О вези светих моштију и слика v. и А. Grabar, *Le trône des martyrs*, *CA* 6 (1952) 31–41; К. Weitzmann, *Icon Programs of the 12th and 13th Centuries at Sinai*, *Δελτίον ΧΑΕ* 12 (1984) 95–97; Ђурчић, *Proskynetaria Icons*, 134–160.

зир димензије иконе и чињеница да је она настала на врхунцу развоја Стефановог култа, треба претпоставити да је била постављена на стубац до кивота и да је заклонила краљев портрет из XIV века.⁴⁴ Подсећамо на то да је на фресци Стефан био приказан као ктитор који са страхом „гледа“ своје пропадљиво тело и моли Сведржитеља да се смилује на њега. Та слика није одговарала новом светачком статусу Стефана Дечанског — као светитељ он је био достојан да с другим богоизабраним светима предстоји Богу, да пред њим посредује за свој манастир и за све оне који му с вером прилазе. А Лонгинова икона баш је то изражавала и несумњиво је имала проскинитарну намену.⁴⁵ Пошто је икона нешто ужа и краћа од портрета Дечанског на фресци, верујемо да се налазила на некој дрвеној конструкцији, можда у виду плитког балдахина. Поставку светих Стефанових моштију у предолтарском простору допуњавали су кандило, које је сигурно висило пред иконом, две велике свеће постављене испред кивота⁴⁶ и скупочени покрови на њему.⁴⁷

Заклањање портрета краља Стефана Дечанског на фресци и његова замена житијном иконом 1577. године представљали су почетак одступања од првобитног програмског концепта надгробне целине дечанског предолтарског простора, у суштини посредничког. Вероватно су и иконе на олтарској прегради као део те целине постале неодговарајуће јер већ прослављеном дечанском светитељу више нису били потребни посредници пред Богом, оличени у светом Николи, Богородици и Јовану Претечи око Христа. Другачије је тешко објаснити замену њихових икона, јер су све биле одлично очуване, осим можда већ тада оштећене Христове иконе, која се лако могла поправити или заменити новом.⁴⁸

На иконостаѕ су, изгледа, прво биле постављене нове царске двери. Оне нису датоване, али се, по префињеном дуборезу, најсроднијем Антонијевим пећким дверима, сматра да потичу из шездесетих или седамдесетих година XVI века. На њима је зограф Лонгин насликао уобичајену тему Благовести.⁴⁹ Вероватно око 1590. године уклоњене су старе иконе из интерколумнија и на олтарску преграду постављене су иконе Христа Пантократора (сл. 6) и Богородице Елеусе (сл. 5). Иконе су биле великих димензија (приближно 170 × 120 cm), свакако да би заклониле по два поља на каменом иконостаѕу. Могуће је да су се налазиле на неком дрвеном носачу. И њих је насликао Лонгин,⁵⁰ онако како је и другде сликао престоне иконе Христа и Богородице и како су оне често изгледале у XVI веку. Христос је приказан на престолу, окружен апостолима са стране, док је Богородица с Христом такође на престолу, а око ње су насликани пророци с развијеним свицима и Богородичиним прообразима.

Сећање на старије иконе у интерколумнијама и на везу која је спајала икону светог Николе с моштима и портретом Стефана Дечанског није сасвим изгледало после уклањања икона из XIV века са иконостаѕа. Изгледа у исто време кад је сликао нове престоне иконе Лонгин је на полеђини својих царских двери насликао светог Николу и светог Стефана Дечанског, што је био јединствен пример у старој српској уметности.⁵¹ За разлику од њихових слика из XIV века, на тој икони они су приказани у истим ставовима и изједначени у светости. На повезаност Дечанског са светим Николом, коју су истицали и богослужбени састави и многобројне слике, присутни у храму подсећали су се када би се двери рас-

крилиле и када би се пред њима показала двојица светих, један наспрам другог.

Тема заступништва, која је на иконостаѕу из XIV века била подређена краљу Стефану Дечанском, добила је у XVI веку општији карактер. Наиме, изнад нових престоних икона постављен је проширени Деизис, састављен од три дуборезбарене плоче (сл. 7). Он је нешто дужи од старе камене преграде, али му се димензије (475,5 cm) тачно поклапају са ширином предолтарског простора, што значи да је нови иконостаѕ био померен мало унапред у односу на старију преграду. Проширени Деизис није датован, па се само претпоставља да је настао после престоних икона, а пре подизања великог крста (1593/1594), мада пример Мораче — на чији су иконостаѕ прво постављене престоне иконе, затим крст и на крају проширени Деизис⁵² — показује да је тако могло бити и у Дечанима. Сигурно је само то да га нису извели уметници који су резали и сликали велики дечански крст.⁵³ Његов дуборез сасвим је различит од крста, а особен изглед дају му хоризонтални фризови слепих аркадица и крупне трочлане аркаде неједнаког облика, ослоњене на тордиране стубиће око поља с насликаним ликовима Христа, Богородице, Јована Претече и дванаесторице апостола. На иконама се пак уочава спој класицистички дотераних физиономија и плебејских ликова, због чега се сматра да су оне рад двојице сликара.

Проширени Деизис, иначе, био је један од најранијих делова клесаног и сликаног програма византијских олтарских преграда, постављан на њихове архитраве или епистиле.⁵⁴ Занимљиво је, међутим, то што се он

⁴⁴ На везу портрета и иконе упућују и њихови натписи. Дечански је на фресци означен као **stQ kra(lq) bgnq prosy {enQi stefanq nro[(q) 3. hti(to)rq st(ago) (h)rama (seg)0**, а на икони као **stQi kralq stefan ouro[q 3**. На млађем натпису очигледно је изостављено само оно што није одговарало светачком карактеру иконе (то да је Стефанова власт добијена од Бога и да је он ктитор Дечана).

⁴⁵ О томе сведочи и сребрни оков који се може видети на најстаријој фотографији иконе: Мирковић, *Црквене сѡарине из Дечана*, сл. 3.

⁴⁶ О тим свећама, које су у XIX веку затечене око првобитног гроба Стефана Дечанског у западном делу наоса, в. Шаkota, *Дечанска ризница*, 300, сл. 12; eadem, *Једна мало ѡзнајта сѡарина из Дечана — крст сѡарца Несѡора*, Саопштења 14 (1982) 59, п. 87 (ту су свеће датоване у средину XVI века); Тодић, Чанак-Медић, *Манасѡијр Дечани*, 49, 241. Да је постављање таквих свећа испред кивота био раширен обичај, показује свећњак с великом свећом испред кивота с мошћима светог Сергија Радоњешког у Тројице-Сергијевој лаври, cf. Ђурђић, *Proskynetaria Icons*, Fig. 18.

⁴⁷ Старији покрови нису сачувани; они који још постоје у манастиру потичу из XIX века, в. Шаkota, *Дечанска ризница*, 271–272.

⁴⁸ У размишљањима о разлозима замене икона на дечанском иконостаѕу не би требало занемарити ни чињеницу да су крајем XVI века почели да се подижу високи иконостаѕи не само у новим већ и у старим храмовима: вероватно у Грачаници, у Светом Николи у Великој Хочи (1577) и у Морачи (1599–1617), али у њима, за разлику од Дечана, тада више није било старих икона на олтарским преградама.

⁴⁹ Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез*, 94; Шаkota, *Дечанска ризница*, 97, 116, сл. 31. О очишћеним дверима и њиховом сликару в. Р. Д. Петровић, *Поѡијис и кријѡограм зографа Лонгина на дечанским царским дверима*, Гласник Друштва конзерватора Србије 18 (1994) 115–116.

⁵⁰ Мирковић, *Црквене сѡарине из Дечана*, 111; idem, *Иконе манасѡијра Дечана*, 22–24; Д. Милошевић, *Умејносѡи у средњовековној Србији од XII до XVII века*, Београд 1980, 22; Шаkota, *Дечанска ризница*, 95, 113–114, т. VI–VII.

⁵¹ Шаkota, *Дечанска ризница*, 116–117, сл. 38.

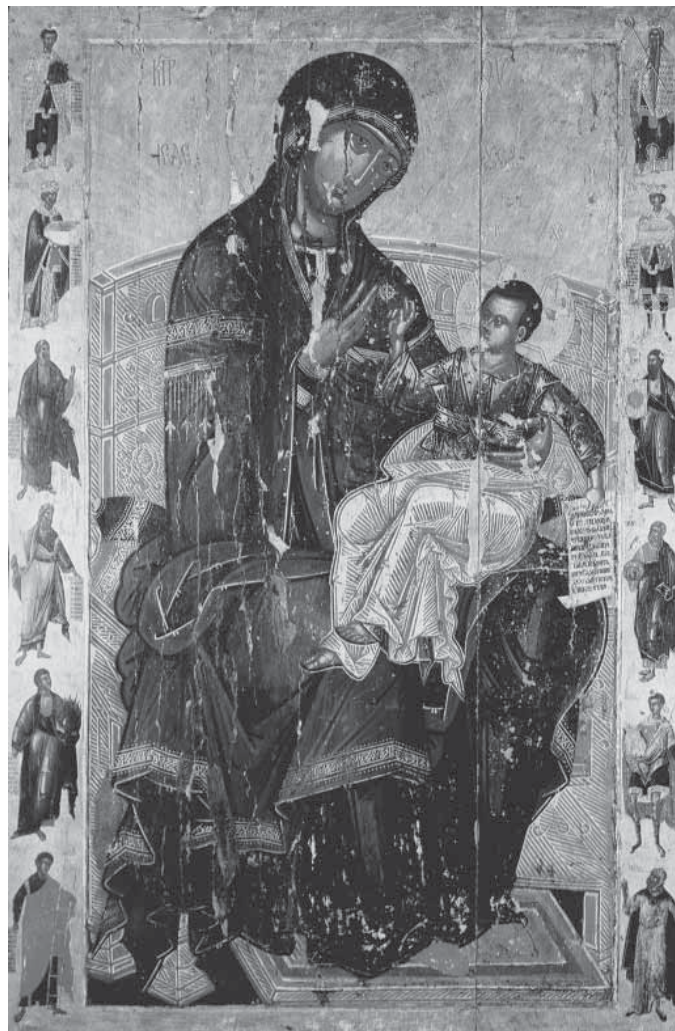
⁵² С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 57–64.

⁵³ О резбарији и сликарству проширеног Деизиса в. Мирковић, *Иконе манасѡијра Дечана*, 24–26; Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез*, 97–98; Шаkota, *Дечанска ризница*, 96, 115, т. IX, сл. 27.

⁵⁴ Lasareff, *Trois fragments d'epistyles peintes*, 117–143; М. Χατσηδάκης, *Εικόνες επιστυλίου από το Άγιον Όρος*, Δελτίον ΧΑΕ 4 (1964–

Сл. 4. Живијна икона светиог Сѣфана Дечанског,
рад зографа Лонгина, 1577
Fig. 4. Painter Longin, Vita icon
of St. Stefan Dečanski, 1577

Сл. 5. Пресијона икона Богородице с Христѡм и ѿророцима,
рад зографа Лонгина, око 1590
Fig. 5. Painter Longin, Despotic icon
of the Virgin with Christ Child and prophets, ca. 1590

доста касно појавио на српским иконостасима, изгледа први пут у Хиландару (око 1360),⁵⁵ а спорадично се срећао у XV (Зрзе, београдска Саборна црква)⁵⁶ и XVI веку (Крушедол, Поблаће, Грачаница, Ломница, можда и Карпино).⁵⁷ Од поменутих се дечански проширени Деизис разликује по томе што су сви његови ликови насликани допојасно и што се налазе у дуборезним оквирима.

Најлепши део иконостаса, и у погледу резбарије и у погледу слика на њему, представља велики крст из 1593/1594. године.⁵⁸ Он је уједно и један од најранијих иконостасних крстова у српској уметности. Само годину-две пре њега (1592) израђен је сличан крст у манастиру Светих арханђела у Кучевишту код Скопља, а одмах затим настали су крстови у Пећи (1594) и манастиру Црној реци (1601), и вероватно су сви били дела исте дуборезачке радионице.⁵⁹ Слични крстови у знатно већем броју били су подизани у XVII веку. У науци је тек последњих година расветљен пут доласка таквих крстова у Србију: он је водио из Италије у православне области под латинском влашћу, одакле они око средине XVI века стижу на Свету гору, у другој половини тог столећа у Епир, северну Грчку и Охридску архиепископију, а одакле на подручје Пећке патријаршије.⁶⁰ Захваљујући одличним домаћим дрворезбарима и сликарима, у српским црквама и манастирима настали су неки од најлепших примера великих крстова на иконостасима.

Дечански крст (сл. 8), висок преко четири метра, почива на широком подножју које оперважују сучељени

1965) 377–403; idem, *L'évolution de l'icône*, 343–352; Бабић, *О живописаном украсу*, 8–12; С. Mango, *On the History of the Templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople*, *Зограф* 10 (1979) 40–43; Walter, *A New Look at the Byzantine Sanctuary Barrier*, 210–212; О. Е. Этингроф, *Византийские иконы VI — первой половины XIII века в России*, Москва 2005, 480–492.

⁵⁵ V. J. Djurić, *Über den „Čin“ von Chilandar*, *BZ* 53 (1960) 333–351.

⁵⁶ Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез*, 19; Djurić, *Иконе де Југославије*, 40.

⁵⁷ Djurić, *Иконе де Југославије*, 63–64, 124–125; А. Сковран, *Лонгинове иконе и фреске у манастиру Ломница*, *Наше старине* 9 (1964) 35–36; Z. Rasolkoska-Nikolovska, *L'iconostas du monastère de Karpino*, in: *Actes du XVIe congrès international d'études byzantines. II. Art et archéologie. Communications 2*, 674–675; Р. Станић, *Зидани иконостас цркве арханђела Михаила у Поблаћу код Прибоја*, *ЗЛУМС* 19 (1983) 38–114.

⁵⁸ О њему је доста писано, а овде наводимо само неколико значајнијих радова: Мирковић, *Црквене сликарине из Дечана*, 26–27; idem, *Иконе манастира Дечана*, 26–27; Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез*, 94–96; Шакога, *Дечанска ризница*, 96–97, 115–116, т. XII, сл. 29–30; Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 76–77, сл. 71–73.

⁵⁹ Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез*, 94–99; Р. Станић, *Иконостас манастира Црне Реке*, *ЗЛУМС* 14 (1978) 236–239; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Коран, *Пећка ѿаѿријаришија*, Београд 1990, 270–276, сл. 18 (даље: Ђурић, *Пећка ѿаѿријаришија*); А. Серафимова, *Прилог ѿроучавању иконостасних крстова на Балкану*, in: *Манастир Црна ријека и свети Пећкар Коршики*, ед. Д. Бојовић, Приштина–Београд 1998, 152–158, сл. 1–6. Могуће је да је велики крст над иконостасом постојао и у Милешеви већ 1581. године (Ђоровић-Љубинковић, *op. cit.*, 61).

⁶⁰ Дobar преглед споменика у вези са оваквим развојним путем великих крстова доноси М. Καζανάκη-Λάλλα, *Ο ζυλόγυλλτος σταυρός της Ευαγγελιστριάς του Λιβόρνου (1643) και οι σταυροί επιστολίου στα*

Сл. 6. Пресийона икона Христїа Панїокрайїора са айосїолима, рад зографа Лонгина, око 1590
Fig. 6. Painter Longin, Despotic icon of Christ Pantokrator with apostles, ca. 1590

делфини са чијих се репова издижу две издвојене иконе. Кракови крста завршавају се звездастим пољима, а окружују их раскошни и симетрично распоређени резбарени украси с мотивима крина и „дуплог крина“, палмете и шишарке. Стилизоване делфине прати издужено палимино лишће, а осликана поља, осим издвојених икона, опточена су низовима зрнаца. Сви ти резбарени украси позлаћени су и на пажљиво одабраним местима обојени у плаво и црвено. Четири цвета на укрсници одају домаћег дуборесца, а његово надахнуће Дечанима откривају орнаменти око крста и бочних икона, који понављају клесане мотиве са архитрава дечанске олтарске преграде из XIV века.⁶¹ Разиграној, прозрачној и беспрекорно изведеној дуборезној структури крста савршено је прилагођен сликани украс.

На крсту је насликан распети Христос, на завршцима кракова симболи јеванђелиста, на бочним издвојеним иконама фигуре Богородице и Јована Богослова (сл. 10), а на подножју крста Оплакивање Христово (сл. 9). Насликао их је неки добар и веома искусан сликар. Ликови и инкарнат изведени су густим, засићеним преливима зелене, маслинасте и плаве боје са црвеним и смеђим акцентима. Класично замишљено Оплакивање сложено је од савршено распоређених учесника драме, окупљених око мртвог Христа и покренутих према Богородици, која љуби сина. Слика је на крсту с највећом пажњом обрадио сваку појединост, од композиције и цртежа, преко верно приказаног обнаженог Христовог те-

Сл. 7. Деузис с айосїолима, деїшаљ, крај XVI века
Fig. 7. Deesis with apostles, a detail, end of sixteenth century

ла и готово портретски насликаних ликова, до нимбова украшених низовима тачкица у виду лозице, палмете и ружиних пупољака.

Неколико натписа изведених бојом даје податке о томе када је, чијим залагањем и о чијем трошку био подигнут дечански крст.⁶² Из њих се сазнаје да је крст саграђен „у тешка и прискрбна времена“, 7102. године (између 1. септембра 1593. и 31. августа 1594), при патријарху пећком Јовану и трудом дечанског игумана с братијом. Начелник читавог посла био је призренски митрополит Михаило, што значи да је он био иницијатор и организатор посла и да је нашао ктиторе и приложнике, а вероватно и уметнике. Посебним натписима издвојена су двојица приложника икона Богородице и Јована Богослова око крста — неки Андрејица из Призрена и Матеј Грујин са својима, који је сносио сав трошак израде друге поменутих иконе.

Претїосїавка о сликару крстїа

Једино што је остало непознато јесте то ко је изрезао и насликао ово у сваком погледу изузетно уметничко дело, пошто је с правом одбачена почетна претпоставка о томе да је слике на крсту урадио зограф Лонгин.⁶³ Чини се да се то питање, бар што се сликара тиче, може решити захваљујући једном податку из *Поменика манастира Дечана* (Дечани 109).⁶⁴ Поменик је настао 7103. године (између 1. септембра 1594. и 31. августа 1595), дакле у исто време кад је сликан велики крст на иконостасу, а можда и исте године. Ту веома лепу књигу исписао је и украсио познати преписивач Димитрије Даскал из Јањева,⁶⁵ који је у њој насликао неколико финих застава

кртїкїа тѣмплїа, in: *Еυφρόσυνον. Αφιέρωσις στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, Αθήνα 1991, 219–236, посебно 226–233; и М. М. Машник, *Иконостаѕи од оречкиоїи манастир Свеїи Никола*, in: *Темаїски зборник на иїрудови 1 (икони, иконоїис, иконостаѕ, иконографија)*, Скопје 1996, 29–45, посебно 40–44.

⁶¹ Ћоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез*, 96.

⁶² Натписе на крсту објавили су Мирковић, *Црквене сїарине из Дечана*, 110, и, потпуније, Шаќота, *Дечанска ризница*, 116.

⁶³ Такву претпоставку заступао је Мирковић, *Црквене сїарине из Дечана*, 110; idem, *Иконе манастира Дечана*, 26. Усамљена и недоказана стоји и претпоставка С. Радојчића (*Мајсїори сїарог срїског сликарсїтва*, Београд 1955, 77) о томе да је крст насликао Нектарије из Велеса.

⁶⁴ О овом поменику v. *Оїис ћирилских рукоїисних књига манастира Високи Дечани* (приредила Н. Р. Синдик), Београд 2011, 451–455 (с непотпуном библиографијом).

⁶⁵ Податке о њему сабрао је Г. Суботић, *Наїїис у Моливоклисији*, ЗРВИ 41 (2004) 516–517.

Сл. 8. Велики крст на иконостасу, 1593/1594
Fig. 8. The large cross at the top of the iconostasis, 1593/1594

и обојеним и златним словима написао уводни текст и заглавља рубрика; у рубрике је уписао прва имена приложника и оних што су на неки начин били заслужни за манастир Дечане. За нас је посебно занимљив одељак *Помен благочастивих хришћана и свих бољара*, који почиње на 77. листу. Ту је Димитрије на првом месту записао своје име, а затим имена осталих житеља Јањева, почињући с неким Матејем. О томе да су све то биле личности познате писару Димитрију сведоче његове маргиналне белешке: Нина је Марков деда, Матеј мајстор Дмитров, Комлен Марков отац, Пеја хартофилак. Мало после њих писар је на шеснаестом месту уписао **andre}** и **TwmM** и поред тих имена додао: **zograf i snq egw Twm(a)**.⁶⁶

Појава имена једног сликара и његовог сина у поменику могла би да представља само помен обичних дечанских приложника, али то и не мора бити тако. Тешко да је сликарево име случајно записано у манастирски поменик у исто време кад је у Дечанима сликан крст за иконостас, посебно због тога што знамо да у манастиру тада нису извођени други сликарски радови, а то дозвољава да се име зографа Андреје доведе у везу са сликањем иконостасног крста.

Наша претпоставка добија на тежини кад се зна да је у српској уметности друге половине XVI века заиста постојао сликар Андреја, који се знатно раније (1565) потписао на фресци светог Димитрија у припрати Пећке патријаршије: **rlka mnogogy(Сna)go andree izografa**.⁶⁷ Пошто се од чланова веће групе живописца која је осликала

Сл. 9. Ојлакивање Христово, деиљ Великог крста, вероватно рад зографа Андреје, 1593/1594
Fig. 9. Lamentation, from the cross at the top of the iconostasis, probably by painter Andreja, 1593/1594

пећку припрату — међу којима је поуздано био и Лонгин — потписао само Андреја, превладало је уверење да је он био предводник те сликарске групе.⁶⁸ Андреја и Лонгин затим су сликали фреске у наосу цркве манастира Бање у Дабру (пре 1568), у Богородичиној цркви у Студеници (1568), у припрати Грачанице (1570), припрати Бање (1573/1574) и у непознато време нове зидне слике у цркви манастира Милешеве.⁶⁹ И док се Лонгинова делатност, захваљујући његовим сачуваним и често потписаним сликарским и књижевним делима, као и на основу других података, може пратити све до првих деценија XVII века, Андреји се после 1575. године губи сваки траг, да би се, како изгледа, он појавио тек 1593/1594. у Дечанима и одмах затим опет у Пећи, где је насликао Христа на великом крсту иконостаса.⁷⁰

Радећи бар једну деценију заједно, Андреја и Лонгин у великој су мери уједначили начин рада, што се могло приметити већ на фрескама у Пећи 1565. године. Одавно је, међутим, запажено да су Андреју у пећкој припрати издвајали брижљивије сликање инкарната, подробније описивање одеће и с већом пажњом насликана архитектура.⁷¹ Да бисмо што боље уочили особине Андрејиног сликарства у Пећи, обратимо пажњу пре свега на лик светог Димитрија, на чијем се штиту сликар потписао, и на околне фреске, које су, без сумње, његова дела. Малу тешкоћу у анализи представља то што је знатан број тих зидних слика изгубио првобитне

⁶⁶ Није искључено да су и зограф Андреја и његов син Тома били житељи Јањева, мада такве ознаке нема ни поред њихових имена, али ни поред имена наведених у поменику непосредно пре и после њихових.

⁶⁷ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 120 (с калком потписа), сл. 10; Ђурић, *Пећка патријаршија*, сл. 176.

⁶⁸ Петковић, *Зидно сликарство*, 120; idem, *О фрескама XVI века из патријаршије Пећке патријаршије и њиховим сликарима*, Саопштења 16 (1984) 60.

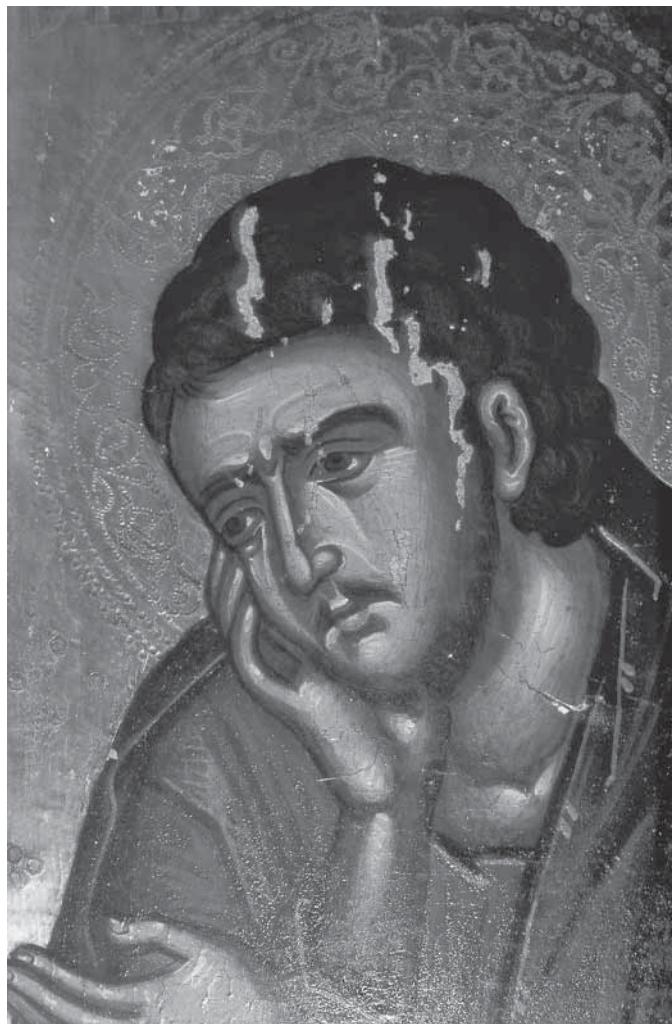
⁶⁹ Петковић, *Зидно сликарство*, 119–131, 135–137; Г. Бабић, В. Кораћ, С. Ђирковић, *Студеница*, Београд 1986, 156–168 (даље: Бабић, *Студеница*); С. Петковић, *Милешевске фреске из XVI века*, Саопштења 27–28 (1995–1996) 123–129; С. Пејић, *Манасијер Свети Никола Дабарски*, Београд 2009, 140–182, 234–273.

⁷⁰ Ђурић, *Пећка патријаршија*, 275–276.

⁷¹ Петковић, *Зидно сликарство*, 120–121; idem, *О фрескама XVI века из патријаршије Пећке патријаршије*, 61.

хроматске вредности. Одмах се, међутим, види да су свети Димитрије, двојица ратника до њега и попрсја светих мученика изнад њих, као и апостоли Тома и Филип на суседним ступцима, насликани на исти начин: светитељи имају овална, широко осветљена лица са означеним подбратком, затим детаљно нацртане очи с продуженим линијама у угловима, мала уста и лептирасту сенку испод њих, а у завршном обликовању лица важну улогу имају кратки бели потези четкицом.⁷² Слично насликане ликове налазимо и другде у пећкој припрати, нарочито на сјајним и добро сачуваним попрсјима светитеља на потрбушјима лукова. Андрејину руку лако препознајемо и у наосу Бање, посебно на боље очуваним ликовима старозаветних праотаца и светих ратника,⁷³ али запажимо да му је ту колорит постао живљи, а моделовање богатије, са све више зелене боје. Дотеранији начин Андрејиног сликања гушћим бојама појачаног хроматског интензитета наставио се у западном травеју наоса и у припрати Студенице, мада су се на фрескама и даље чувале његове препознатљиве физиономије, понегде и детаљан описни цртеж, као на ктиторској композицији и на фрескама око ње, на попрсју светог Јована на западном зиду или на Страшном суду у припрати.⁷⁴ Узлазна линија Андрејиног сликарства достигла је врхунац у Грачаници, где му се могу приписати фреске у западном делу и на северном зиду припрате. На њима је постао још изразитији Андрејин осећај за префињено слагање боја и донекле пригушен колорит, пластично обликовање фигуре исказано је у пуној мери, а цртеж је постао сигурнији и ближи класицизму XIV века.⁷⁵

Шта је било са Андрејом после Грачанице и припрате у Бањи — није познато. Због тог прекида наших знања о сликару повезивање великог дечанског крста с његовим именом може изгледати неочекивано и мало вероватно. Непознавање његових радова из последње две деценије јесте велика препрека, али не и несавладива. Мислимо да је већа тешкоћа у томе што нам није познато ниједно Андрејино иконописно дело, а рад у фресци и рад у темпери неминовно су подразумевали одређене међусобне разлике, што дечански крст још више удаљава од Андрејиних зидних слика. Не може се, међутим, занемарити неспорна чињеница да је велики крст у Дечанима остварење доброг и искусног сликара, какав је код Срба у другој половини XVI века, поред Лонгина, једини био Андреја. Његов изванредан и класицизму наклоњен цртеж који се појављује на фрескама у пуној се мери испољава и на дечанском крсту, посебно на призору Христовог оплакивања. Андрејино стално обогаћивање палете, што смо запазили на његовим фрескама, претворило се на крсту — како је једном речено — „у светковину светлих и јаких боја и финог калиграфског исцртавања детаља“.⁷⁶ Пластично обликовање фигура и ликова постало је још јаче и уверљивије. То је сигурно олакшала и техника темпере, која је омогућила слободан потез и слагање густих слојева боје, окера поред зелене у инкарнату и црвених мрља на јагодицама. С друге стране, Андреја је и после двадесет година сачувао неке препознатљиве одлике свог начина рада. Благо заокруљена, овална лица — каква на крсту имају Богородица и апостол Јован — Андреја је сликао још од припрате Пећке патријаршије; два тачкаста испуста или двострука петља на рубовима одеће који се срећу на крсту такође су познати још од Пећи;⁷⁷ сликање драперија са обиљем светлости што се угласто ломи јасно одаје искуство мај-

Сл. 10. *Свети Јован Богослов, детаљ Великог крста, вероватно рад зографа Андреје, 1593/1594*
 Fig. 10. *St. John Theologos, from the cross at the top of the iconostasis, probably by painter Andreja, 1593/1594*

стора који познаје зидне слике, а низови тачкица ради стварања илузије пресијавања познати су с ранијих Андрејиних фресака; извијене дебеле обрве и сечење чела и лица закривљеним линијама сретали смо код њега и раније; најзад, препознатљиво Андрејино обележје, као и обележје осталих пећких сликара — округло камење у пејзажу, којем се понекад додају струкови траве⁷⁸ — појавило се на падинама Голготе и на пећком и на дечанском крсту.⁷⁹

Наравно, ни разлике између Андрејиних ранијих фресака и икона на дечанском крсту нису мале и оне показују да је његово сликарство у целини постало зрелије, дотераније и колористички богатије. У њему су се појавили детаљи каквих раније није било, као што су светао ореол с плавичастим крстом око Христове главе, украшени нимбови светитеља и исписивање имена у њима или на одећи приказаних личности у Оплакивању. Такве

⁷² Петковић, *Зидно сликарство*, сл. 8–10; Ђурић, *Пећка ѓајријарија*, сл. 175–176.

⁷³ Пејић, *Манасѓир Свети Никола Дабарски*, 157–158, сл. 105–107; v. и Петковић, *Зидно сликарство*, 128, сл. 46–47.

⁷⁴ Петковић, *Зидно сликарство*, 123–124, сл. 26–27; Бабић, *Студеница*, сл. 1, 128; *Манасѓир Студеница*, ed. М. Малетић, Београд 1986, 166–167, сл. 122–124 (Б. Тодић).

⁷⁵ Петковић, *Зидно сликарство*, 125–126, сл. 39, 41.

⁷⁶ Милошевић, *Уметност у средњовековној Србији*, 22.

⁷⁷ Петковић, *Зидно сликарство*, 123.

⁷⁸ *Ibid.*, 120, 123.

⁷⁹ Ђорговић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез*, 95.

промене не можемо објаснити без познавања Андрејиних радова из година које деле његове фреске од икона на дечанском крсту. Могућу недоумицу у вези с тим што је сликар радио пуних тридесет година отклања његов савременик и сарадник Лонгин, који је сликао бар до 1596. године, а поживео је још две деценије после тога. На последњим Лонгиновим иконама запажају се хладноћа, рутина, очигледан замор и потпуно тонски начин рада — да на њима нема потписа, тешко да бисмо их сматрали његовим делима. На Андрејином крсту готово све је обрнуто: задржан је искусан цртеж, појачано је осећање за пластичан и класицистички израз, а раскошне боје блеснуле су у пуном сјају. Андреја као сликар очигледно није био заборављен и био је и даље цењен међу високим представницима цркве. Одмах после дечанског братства и призренског митрополита, године 1594. запослио га је и патријарх Јован да на великом крсту у Пећи наслика Христа, можда и Деизис, док је иконе Богородице и Јована урадио неки његов много слабији помоћник.⁸⁰ После те године Андреја нестаје из историје српске уметности.

Циљ овог истраживања било је објашњавање развоја иконостаса у средњем броду дечанске цркве, као и промена које су се на њему збивале током неколико векова. Пошло се од чињенице да је првобитна камена олтарска преграда била без икона, са интерколумнијама покривеним завесама. Њихова замена иконама била је повезана с преношењем моштију краља Стефана Уроша Трећег (Дечанског), првог ктитора манастира, пред иконостас 1343. године, што је изазвало и друге промене у предолтарском простору цркве. Изнад кивота са Стефановим моштима насликан је краљев портрет, а с друге стране иконостаса приказани су његови свети заштитници Никола и Стефан Првомученик. Христос и Богородица, до тада обавезно сликани око олтарске преграде у српским храмовима, као и Јован Претеча, представљан понекад с њима, померени су јужније и приказани у оквиру иконографски сложеног Деизиса. Традиционална заступничка тема остварена је у Дечанима на иконама у интерколумнијама преграде. Поред Христа Пантократора, Богородице Елеусе и Јована Претече, међу њима се нашла и икона светог Николе, постављена изнад кивота с моштима краља Стефана. На тај начин укупно уређење предолтарског простора и иконостаса одражавало је почетно или прелазно раздобље Стефановог светитељског прослављања.

Пошто је током XV века Стефан Дечански добио потпун светачки култ, постепено ширен изван матичног манастира и нарочито истицан после обнове Пећке патријаршије (1557), у склопу њеног свеобухватног прослављања националних и локалних светитеља, сликани посредничко-заступнички програм око Стефанових моштију постао је неприкладан његовом новом светачком статусу. Зато је 1577. године његов ктиторски портрет на зиду, с молбеним обраћањем Христу, заклоњен Лонгиновом житијном иконом, која је светог краља просла-

вљала као „великомученика међу царевима“. Затим су — претпостављамо око 1590 — иконе из XIV века уклоњене са иконостаса, а испред његових интерколумнија постављене су велике иконе Христа Пантократора и Богородице с Христом, које су такође биле Лонгинови радови. Вероватно је тада тај сликар на полеђини царских двери насликао светог Николу и Стефана Дечанског, чиме је истакнута њихова повезаност, која је постојала и на старом иконостасу, али је на царским дверима приказан другачији однос двојице светитеља. Изнад нових престоних икона у непознато време постављен је проширени Деизис, а 1593/1594. на врх велики крст, изузетно дрворезбарско и сликарско дело. Претпоставили смо да је његов сликар био познати зограф Андреја, један од главних сликара фресака у пећкој припрати (1565) и аутор дела сликаног крста у Пећи (1594). Иконостас с краја XVI века добио је, дакле, сасвим другачији изглед од оног који је имала првобитна преграда између олтарра и наоса. Обликом је био потпуно саображен олтарским преградама какве су у XVI и XVII веку подизане у православним и српским храмовима. Око стварања нове иконостасне целине, која је настајала дуже од једне деценије, трудили су се дечанско братство и неколико његових игумана, призренски митрополит Михаило и већи број приложника. Снажан уметнички печат утиснули су му двојица одличних дрворезбара и неколико сликара, пре свега зограф Лонгин и вероватно Андреја.

Тај пажљиво састављен иконостасни и предолтарски програм распао се пре средине XIX века. Архимандрит Гедеон Јосиф Јуришић забележио је 1852. године да се тада на дечанском иконостасу налазило много икона постављених без посебног реда.⁸¹ Мошти светог Стефана Дечанског пренете су у нов кивот 1849, а наспрам њега, испред десне стране олтарске преграде, постављен је још један кивот, намењен моштима свете Јелене, „сестре“ Стефана Дечанског.⁸² Житијна икона светог Стефана Дечанског уклоњена је са ступца изнад кивота с његовим моштима и пренета на камено игуманско седиште,⁸³ које је отада почело да се сматра краљевским престолом.⁸⁴ Вероватно су и две велике свеће које су стајале испред кивота у исто време пребачене у западни део наоса, тамо где се налазио први гроб краља Стефана Дечанског. Његове свете мошти средином XX века пренете су у трећи по реду кивот, премештен на ново место, у јужни део предолтарског простора, где је он добио другачији положај у односу на иконостас.

⁸⁰ Ђурић, *Пећка патријаршија*, 275–276, сл. 181.

⁸¹ Г. Ј. Јуришић, *Дечански њрвенац*, Нови Сад 1852, 32–33. О томе сведочи и М. С. Милојевић, *Путопис дела њрве (сѡаре) Србије III*, Београд 1877, 78.

⁸² Јуришић, *Дечански њрвенац*, 33–34; Милојевић, *Путопис*, 76–77; Шакога, *Дечанска ризница*, 288–289.

⁸³ Јуришић, *Дечански њрвенац*, 29.

⁸⁴ Тодић, Чанак-Медић, *Манастир Дечани*, 49 (п. 154), 230–231.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Бабић Г., *О живописаном украсу олтјарских њреграда*, ЗЛУМС 11 (1975) 3–41 [Babić G., *O živopisanom ukrasu oltarskih pregrada*, ZLUMS 11 (1975) 3–41].
- Бабић Г., Кораћ В., Ђирковић С., *Сџуденица*, Београд 1986 (Babić G., Korać V., Ćirković S., *Studenica*, Beograd 1986).
- Беляев Н., *Образ Божьей Матери Пелагонитисы*, Byzantinoslavica 2 (1930) 1–27 [Beliaev N., *Obraz Bozh'eї Materi Pelagonitisy*, Byzantinoslavica 2 (1930) 1–27].
- Богдановић Д., Ђурић В. Ј., Медаковић Д., *Хиландар*, Београд 1985 (Bogdanović D., Djurić V. J., Medaković D., *Hilandar*, Beograd 1985).
- Бошковић Ђ., Ковачевић М., *Манасџир Хиландар – Саборна црква. Архитекџура*, Београд 1992 (Bošković Dj., Kovačević M., *Manastir Hilandar – Saborna crkva. Arhitektura*, Beograd 1992).
- Chatzidakis M., *L'évolution de l'icône aux 11e–13e siècles et la transformation du templon*, in: *Actes du XIe congrès international d'études byzantines. I. Art et archéologie*, Athènes 1979, 333–365.
- Чанак-Медић М., *Манасџир Дечани. Саборна црква – архитекџура*, Београд 2007 (Čanak-Medić M., *Manastir Dečani. Saborna crkva – arhitektura*, Beograd 2007).
- Чанак-Медић М., *Свети Ахилије у Арџу. Истџорија, архитекџура и њростџорни склоп манасџира*, Београд 2002 (Čanak-Medić M., *Sveti Ahilije u Arilju. Istorija, arhitektura i prostorni sklop manastira*, Beograd 2002).
- Ђоровић-Љубинковић М., *Две дечанске иконе Богородице Умџљенија*, Старинар 3–4 (1951–1953) 83–87 [Ćorović-Ljubinković M., *Dve dečanske ikone Bogorodice Umiljenija*, Starinar 3–4 (1951–1953) 83–87].
- Ђоровић-Љубинковић М., *Средњовековни дуборез у истџочним областима Југославије*, Београд 1965 (Ćorović-Ljubinković M., *Srednjovekovni duborez u istočnim oblastima Jugoslavije*, Beograd 1965).
- Ćurčić S., *Proskynetaria Icons, Saints' Tombs, and the Development of the Iconostasis*, in: *Иконоста́с. Происхождение – развитие – символика*, ed. A. M. Lidov, Moskva 2000, 134–160 (Ćurčić S., *Proskynetaria Icons, Saints' Tombs, and the Development of the Iconostasis*, in: *Ikonostas. Proisshozhdenie – razvitie – simbolika*, ed. A. M. Lidov, Moskva 2000, 134–160).
- Ђорђевић И. М., *Две моџитџве краља Сџефана Дечанског њре биџике на Велбуџду и њихов одџек у уметности*, ЗЛУМС 15 (1979) 135–149 [Djordjević I. M., *Dve molitve kralja Stefana Dečanskog pre bitke na Velbuždu i njihov odjek u umetnosti*, ZLUMS 15 (1979) 135–149].
- Ђорђевић И. М., *О фреско-иконама код Срба у средњем веку*, ЗЛУМС 14 (1978) 77–96 [Djordjević I. M., *O fresko-ikonama kod Srba u srednjem веку*, ZLUMS 14 (1978) 77–96].
- Ђорђевић И. М., *Представа Сџефана Дечанског уз олтјарску њреграду у Дечанима*, Саопштења 15 (1983) 35–42 [Djordjević I. M., *Predstava Stefana Dečanskog uz oltarsku pregradu u Dečanima*, Saopštenja 15 (1983) 35–42].
- Djurić V. J., *Ícônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961.
- Ђурић В. Ј., *Икона светџог краља Сџефана Дечанског*, Београд 1985 (Djurić V. J., *Ikona svetog kralja Stefana Dečanskog*, Beograd 1985).
- Ђурић В. Ј., *Радионица миџрополиџта Јована Зографа*, Зограф 3 (1969) 18–33 [Djurić V. J., *Radionica mitropolita Jovana Zografa*, Zograf 3 (1969) 18–33].
- Ђурић В. Ј., *Три догађаја у срџској држави XIV века и њихов одџек у сликарстџу*, ЗЛУМС 4 (1968) 65–100 [Djurić V. J., *Tri događaja u srpskoj држави XIV века i njihov odjek u slikarstvu*, ZLUMS 4 (1968) 65–100].
- Djurić V. J., *Über den «Čin» von Chilandar*, BZ 53 (1960) 333–351.
- Ђурић В. Ј., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка њаџирџарџија*, Београд 1990 (Djurić V. J., Ćirković S., Korać V., *Pečka patrijaršija*, Beograd 1990).
- Epstein A., *The middle Byzantine sanctuary barrier. Templon or iconostasis?*, Journal of the British Archeological Association 134 (1981) 1–27.
- Δρανδάκης Ν. Β., *Ερευνα στη Μάνη*, Πρακτικά της εν Αθήνας Αρχαιολογικής Εταιρείας (1978) 114–130 [Drandakēs N. B., *Ereuna stē Manē*, Praktika tēs en Athēnais Archaialogikēs Hetaireias (1978) 114–130].
- Δρανδάκης Ν. Β., Παναγιωτιδџη Μ., *Ερευνα στην Επίδαυρο Λιμερά*, Πρακτικά της εν Αθήνας Αρχαιολογικής Εταιρείας (1982) 349–366 [Drandakēs N. B., Panagiōtidē M., *Ereuna stēn Epidaurou Limēra*, Praktika tēs en Athēnais Archaialogikēs Hetaireias (1982) 349–366].
- Δρανδάκης Ν. Β., Καλοπίση Σ., Παναγιωτιдџη Μ., *Ερευνα στη Μάνη*, Πρακτικά της εν Αθήνας Αρχαιολογικής Εταιρείας (1979) 156–214 [Drandakēs N. B., Kalopisē S., Panagiōtidē M., *Ereuna stē Manē*, Praktika tēs en Athēnais Archaialogikēs Hetaireias (1979) 156–214].
- Этингоф О. Е., *Византийские иконы VI – первой половины XIII века в России*, Москва 2005 (Ėtingof O. E., *Vizantijskie ikony VI – pervoj poloviny XIII veka v Rossii*, Moskva 2005).
- Grabar A., *Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie*, ЗРВИ 7 (1961) 13–22 [Grabar A., *Deux notes sur l'histoire de l'iconostase d'après des monuments de Yougoslavie*, ZRVI 7 (1961) 13–22].
- Grabar A., *Le trône des martyrs*, СА 6 (1952) 31–41.
- Grabar A., *Les images de la Vierge de Tendresse. Type iconographique et thème (à propos de deux icônes à Dečani)*, Зограф 6 (1975) 25–30 [Grabar A., *Les images de la Vierge de Tendresse. Type iconographique et thème (à propos de deux icônes à Dečani)*, Zograf 6 (1975) 25–30].
- Ιερά Μεγιστη Μονή Βατοπαιδίου. *Παράδοση – ιστορία – τέχνη*, Β, Άγιον Όρος 1996 (Iera Megistē Monē Vatopaidiou. *Paradosē – istoria – technē*, 2, Hagion Oros 1996).
- Χατζηδάκης Μ., *Εικόνες επιστυλίου από το Άγιον Όρος*, Δελτίον ΧΑΕ 4 (1964–1965) 377–403 [Chatzēdakēs M., *Eikones epistyliou apo to Hagion Oros*, Deltion ChAE 4 (1964–1965) 377–403].
- Jolivet-Levy C., *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords*, Paris 1991.
- Јовановић-Стипчевић Б., *Служба Акаџистџу Сџефана Дечанског Лонгина Зографа*, Археογραφски прилози 12 (1990) 93–127 [Jovanović-Stipčević B., *Služba Akatistu Stefana Dečanskog Longina Zografa*, Arheografski prilozi 12 (1990) 93–127].
- Јуришић Г. Ј., *Дечански њрвенац*, Нови Сад 1852 [Jurišić G. J., *Dečanski prvenac*, Novi Sad 1852].
- Кандић О., *Градац. Истџорија и архитекџура манасџира*, Београд 2005 [Kandić O., *Gradac. Istorija i arhitektura manastira*, Beograd 2005].
- Кандић О., Тодоровић Д., *Архитекџионски украси соџоћанске цркве. Прозори и олтјарска њреграда*, in: *На њраговима Војислава Ј. Ђурића*, ed. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд 2011, 89–97 (Kandić O., Todorović D., *Arhitektonski ukrasi sopoćanske crkve. Prozori i oltarska pregrada*, in: *Na tragovima Vojislava J. Djurića*, ed. D. Medaković, C. Grozdanov, Beograd 2011, 89–97).
- Καζανάκη-Λάππα Μ., *Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελιστρίας του Λιβόρνου (1643) και οι σταυροί επιστυλίου στα κρητικά τέμπλα*, in: *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 1, Αθήνα 1991, 219–236 [Kazanākē-Lappa M., *Ho xyloglyptos stauros tēs Euaggelistrias tou Livornou (1643) kai hoi stauroi epistyliou sta krētika templa*, in: *Euphrosunon. Aphierōma ston Manolē Chatzēdakē*, 1, Athēna 1991, 219–236].
- Кораћ В., *Олтјарска њреграда у Соџоћанима*, Зограф 5 (1974) 23–29 [Korać V., *Oltarska pregrada u Sopoćanima*, Zograf 5 (1974) 23–29].
- Lasareff V., *Trois fragments d'épistyles peintes et le templon byzantin*, Δελτίον ΧΑΕ 4 (1966) 134–143 [Lasareff V., *Trois fragments d'épistyles peintes et le templon byzantin*, Deltion ChAE 4 (1966) 134–143].
- Лидов А. М., *Иконоста́с: итоги и перспективы исследования*, in: *Иконоста́с. Происхождение – развитие – символика*, ed. А. М. Лидов, Москва 2000, 11–29 (Lidov A. M., *Ikonostas: itogi i perspektivy issledovaniia*, in: *Ikonostas. Proisshozhdenie – razvitie – simbolika*, ed. A. M. Lidov, Moskva 2000, 11–29).
- Манасџир Сџуденица, ed. М. Малетић, Београд 1986 [Manastir Studenica, ed. M. Maletić, Beograd 1986].
- Mango C., *On the history of the templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople*, Зограф 10 (1979) 40–43 [Mango C., *On the history of the templon and the Martyrion of St. Artemios at Constantinople*, Zograf 10 (1979) 40–43].
- Машнић М. М., *Иконоста́соџи од оречкиоџи манасџир Светиџи Никола*, in: *Темаџски зборник на њрџдови 1 (икони, иконоџис, иконоста́с, иконографџа)*, Скопје 1996, 29–45 [Mašnić M. M., *Ikonostasot od orečkioṭ manastir Sveti Nikola*, in: *Tematski zbornik na trudovi 1 (ikoni, ikonopis, ikonostas, ikonografija)*, Skopje 1996, 29–45].
- Mathews T. F., *“Private” liturgy in Byzantine architecture. Toward a reappraisal*, СА 30 (1982) 125–138.
- Mathews T. F., *The Early churches of Constantinople. Architecture and liturgy*, London 1971.

- Милојевић М. С., *Πυθώϊος дела њраве (сѣпаре) Србије* III, Београд 1877 [Milojević M. S., *Putopis dela prave (stare) Srbije* III, Beograd 1877].
- Милошевић Д., *Уметности у средњовековној Србији од XII до XVII века*, Београд 1980 (Milošević D., *Umetnost u srednjovekovnoj Srbiji od XII do XVII veka*, Beograd 1980).
- Миљковић-Пепек П., *Непознати трезор икони*, Скопје 2001 (Miljković-Perek P., *Nepoznat trezor ikoni*, Skopje 2001).
- Мирковић Л., *Црквене сѣпарине из Дечана, Пећи, Цетиња и Прасквице*, Годишњак Музеја јужне Србије 1 (1937) 97–132 [Mirković L., *Crkvene starine iz Dečana, Peći, Cetinja i Praskvice*, Godišnjak Muzeja južne Srbije 1 (1937) 97–132].
- Мирковић Л., *Иконе манастира Дечана*, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963) 11–54 [Mirković L., *Ikone manastira Dečana*, Starine Kosova i Metohije 2–3 (1963) 11–54].
- Μουτσόπουλος, Ν. Κ., Δημητροκάλλης Γ., Γεράκι. *Οι εκκλησίες του οίκιστου*, Θεσσαλονίκη 1981 (Moutsopoulos N. K., Dēmētrókallēs G., Geraki. *Hoi ekklesiēs tou oikistmou*, Thessalonikē 1981).
- Οἰος ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*, ред. Н. Р. Синдик, Београд 2011 (*Opis ćirilskih rukopisnih knjiga manastira Visoki Dečani*, ред. N. R. Sindik, Beograd 2011).
- Panayotidi M., *Les églises de Geraki et de Monemvasie*, in: *XXII corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina*, Ravenna 1975, 335–355.
- Пејић С., *Манастир Свѣиу Никола Дабарски*, Београд 2009 (Pejić S., *Manastir Sveti Nikola Dabarski*, Beograd 2009).
- Петковић В. Р., Бошковић Ђ., *Манастир Дечани I*, Београд 1941 (Petković V. R., Bošković Dj., *Manastir Dečani I*, Beograd 1941).
- Петковић С., *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997 (Petković S., *Ikone manastira Hilandara*, Manastir Hilandar 1997).
- Петковић С., *Милешевске фреске из XVI века*, Саопштења 27–28 (1995–1996) 123–129 [Petković S., *Mileševske freske iz XVI veka*, Saopštenja 27–28 (1995–1996) 123–129].
- Петковић С., *Морача*, Београд 1986 (Petković S., *Morača*, Beograd 1986).
- Петковић С., *О фрескама XVI века из њирираије Пећке њаџиријаришије и њиховим сликарима*, Саопштења 16 (1984) 57–65 [Petković S., *O freskama XVI veka iz priprate Pečke patrijaršije i njihovim slikarima*, Saopštenja 16 (1984) 57–65].
- Петковић С., *Зидно сликарство на њодручју Пећке њаџиријаришије 1557–1614*, Нови Сад 1965 (Petković S., *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557–1614*, Novi Sad 1965).
- Петровић Р. Д., *Поџиис и криџиограм зографа Лонгина на дечанским царским дверима*, Гласник Друштва конзерватора Србије 18 (1994) 115–116 [Petrović R. D., *Potpis i kriptogram zografa Longina na dečanskim carskim dverima*, Glasnik Društva konzervatora Srbije 18 (1994) 115–116].
- Поповић Д., *Под окриљем свеџосџи. Кулџи свеџишх владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд 2006 (Popović D., *Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 2006).
- Popović D., *Shrine of King Stefan Uroš III Dečanski*, in: *Byzantium. Faith and power (1261–1557)*, ed. H. C. Evans, New York 2004, 114–115.
- Поповић Д., *Срџски владарски гроб у средњем веку*, Београд 1992 (Popović D., *Srpski vladarski grob u srednjem веку*, Beograd 1992).
- Радојчић С., *Мајсџори сџарог срџског сликарсџива*, Београд 1955 (Radojčić S., *Majstori starog srpskog slikarstva*, Beograd 1955).
- Радојчић С., *Порџирџи срџских владара у средњем веку*, Скопље 1934 (Radojčić S., *Portreti srpskih vladara u srednjem веку*, Skoplje 1934).
- Радојчић С., *Срџске иконе од XII века до 1459*, Београд 1960 (Radojčić S., *Srpske ikone od XII veka do 1459*, Beograd 1960).
- Радојчић С., *Сџарине Црквеног музеја у Скопљу*, Скопље 1941 (Radojčić S., *Starine Crkvenog muzeja u Skoplju*, Skoplje 1941).
- Rasolkoska-Nikolovska Z., *L' iconostas du monastère de Karpino*, in: *Actes du XVe congrès international d'études byzantines. II. Art et archéologie. Communications 2*, Athènes 1981, 665–678.
- Сарабџанов В. Д., *Новгородска алтарна преграда домонголског периода*, in: *Иконостас. Происхождение – развитие – символика*, ed. А. М. Лидов, Москва 2000, 312–344 (Sarab'janov V. D., *Novgorodskaja altarnaia pregrada domongol'skogo perioda*, in: *Ikostas. Proiskhozhdenie – razvitie – simbolika*, ed. A. M. Lidov, Moskva 2000, 312–344).
- Серафимова А., *Прилог џроучавању иконостасних крџиова на Балкану*, in: *Манастир Црна ријека и свеџи Пеџар Коришки*, ed. Д. Бојовић, Приштина–Београд 1998, 149–160 (Serafimova A., *Prilog proučavanju ikonostasnih krstova na Balkanu*, in: *Manastir Crna rijeka i sveti Petar Koriški*, ed. D. Bojović, Priština–Beograd 1998, 149–160).
- Crna rijeka i sveti Petar Koriški, ed. D. Bojović, Priština–Beograd 1998, 149–160.
- Симић З., *Иконостас Беле цркве у селу Карану и каранска Богородица Тројеруџица*, Старинар 7 (1932) 15–35 [Simić Z., *Ikostas Bele crkve u selu Karanu i karanska Bogorodica Trojeručica*, Starinar 7 (1932) 15–35].
- Сковран А., *Лонгинове иконе и фреске у манастиру Ломници*, Наше старине 9 (1964) 23–42 [Skovran A., *Longinove ikone i freske u manastiru Lomnici*, Naše starine 9 (1964) 23–42].
- Србљак – службе, канони, акатисти, 3, ed. Ђ. Трифуновић, Београд 1970 (*Srbljak – službe, kanoni, akatisti*, 3, ed. Đ. Trifunović, Beograd 1970).
- Станић Р., *Иконостас манастира Црне Реке*, ЗЛУМС 14 (1978) 235–259 [Stanić R., *Ikostas manastira Crne Reke*, ZLUMS 14 (1978) 235–259].
- Станић Р., *Зидани иконостас цркве арханђела Михаила у Побраћу код Прибоја*, ЗЛУМС 19 (1983) 38–114 [Stanić R., *Zidani ikonostas crkve arhandjela Mihaila u Pobraću kod Priboja*, Zbornik za likovne umetnosti 19 (1983) 38–114].
- Суботић Г., *Наџиис у Моливоклисији*, ЗРВИ 41 (2004) 507–521 [Subotić G., *Natpis u Molivoklisiji*, ZRVI 41 (2004) 507–521].
- Суботић Г., *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980 (Subotić G., *Ohridska slikarska škola XV veka*, Beograd 1980).
- Суботић Г., *Прилог хронологији дечанског зидног сликарсџива*, ЗРВИ 20 (1981) 111–135 [Subotić G., *Prilog hronologiji dečanskog zidnog slikarstva*, ZRVI 20 (1981) 111–135].
- Subotić G., Simonopetritis J., *L' iconostase et les fresques de la fin du XIVe siècle dans le monastère de la Transfiguration aux Météores*, in: *Actes du XVe congrès international d'études byzantines. II. Art et archéologie. Communications 2*, Athènes 1981, 751–758.
- Шалина И. А., «Свџата Свџтих» и византијска алтарна преграда, in: *Иконостас. Происхождение – развитие – символика*, ed. А. М. Лидов, Москва 2000, 52–71 (Shalina I. A., «Svitaia Sviatykh» i vizantijskaia altarnaia pregrada, in: *Ikostas. Proiskhozhdenie – razvitie – simbolika*, ed. A. M. Lidov, Moskva 2000, 52–71).
- Шакота М., *Акаџисџи првомученику Сџефану од иконописца Лонгина*, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963) 205–213 [Šakota M., *Akatis prvomučeniku Stefanu od ikonopisca Longina*, Starine Kosova i Metohije 2–3 (1963) 205–213].
- Шакота М., *Дечанска ризница*, Београд 1984 (Šakota M., *Dečanska riznica*, Beograd 1984).
- Шакота М., *Једна мало џознаџа сџарина из Дечана – крџи сџарца Несџора*, Саопштења 14 (1982) 51–60 [Šakota M., *Jedna malo poznata starina iz Dečana – krst starca Nestora*, Saopštenja 14 (1982) 51–60].
- Тодић Б., *Срџско сликарство у доба краља Милуџина*, Београд 1998 (Todić B., *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998).
- Тодић Б., *Сџаро Нагоричино*, Београд 1993 (Todić B., *Staro Nagoričino*, Beograd 1993).
- Тодић Б., Чанак-Медић М., *Манастир Дечани*, Београд 2005 (Todić B., Čanak-Medić M., *Manastir Dečani*, Beograd 2005).
- Velmans T., *Rayonnement de l'icône au XIIe et au début du XIIIe siècle*, in: *Actes du XVe congrès international d'études byzantines. I. Art et archéologie*, Athènes 1979, 375–419.
- Velmans T., Alpago Novello A., *Miroir de l'invisible. Peintures murales et architecture de la Géorgie (VIe–XIe s.)*, Paris 1996.
- Vocotopoulos P. L., *Funzioni e tipologia delle icone*, in: *Il viaggio dell' icona dalle origini alla caduta di Bisanzio*, ed. T. Velmans, Milano 2002, 109–149.
- Walter Ch., *A new look at the Byzantine sanctuary barrier*, REB 5 (1993) 203–228.
- Walter Ch., *The origins of the iconostasis*, Eastern Churches Review 3 (1971) 251–267.
- Weitzmann K., *Icon programs of the 12th and 13th centuries at Sinai*, Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984) 63–116 [Weitzmann K., *Icon programs of the 12th and 13th centuries at Sinai*, Deltion ChAE 12 (1984) 63–116].
- Зидно сликарство манастира Дечана. *Грађа и сџудије*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1995 (*Zidno slikarstvo manastira Dečana. Gradja i studije*, ed. V. J. Djurić, Beograd 1995).
- Житие на Стефан Дечански от Григорџи Цамблук, Софија 1983 (*Zhitie na Stefan Dečanski ot Grigorij Tsamblak*, Sofija 1983).
- Xungoropoulos A., *Fresques de style monastique en Grèce*, in: *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Α', Αθήνα 1955*, 510–516 [Xungoropoulos A., *Fresques de style monastique en Grèce*, in: *Pepragmena tou Θ' Diethnous Byzantinologikou Synedriou*, 1, Athēna 1955, 510–516].

The iconostasis in Dečani – the original painted programme and subsequent changes

Branislav Todić

The stone iconostasis in the *katholikon* of Dečani was built at the same time as the church itself, dedicated to Christ Pantokrator (1327–1335). It consists of a high parapet, polygonal colonettes forming four intercolumnar openings and an architrave resting on the colonettes. Originally, the intercolumnar openings were not intended for the placement of icons, but like most Byzantine and Serb altar screens at the time, had curtains.

Changes to the iconostasis followed soon after it was built, at the time the church was decorated with frescoes. They were caused by the relocation of the remains of the first *ktetor* of Dečani, King Stefan Uroš III Dečanski, from the tomb in the western part of the church to the area in front of the altar in 1343. The King's coffin was placed in front of the northern end of the iconostasis. This led to the creation of a distinctive painted programme in the area in front of the altar and on the iconostasis. The research carried out so far has shown that it was then that the first signs of Stefan Dečanski's saintliness became observable, but his saintly cult had only just begun to be created. It is to this initial or transitional phase of Stefan's cult that the painted programme around the coffin with his relics corresponds. On the wall above the coffin is Stefan's portrait, accompanied by an inscription containing the King's supplication to Christ Pantokrator to have mercy on him on the Day of Judgement. Stefan's patron saints, St. Nicholas and the King's namesake Stephen the First Martyr, are painted on the opposite wall. Obviously, at this stage Stefan Dečanski still needed saintly intercessors before Christ, which is the reason why the intercolumnar spaces of the altar screen were filled with their icons. The Byzantine and Serbian iconostases had hitherto contained the icons of Christ and the Mother of God, while icons of other saints were included very rarely. In Dečani,

however, St. John the Forerunner and St. Nicholas joined Christ and the Virgin. This produced a *Deesis* complemented with the icon of St. Nicholas right above the coffin containing the relics of King Stefan.

Two centuries later, this intercessory programme developed on and around the iconostasis was no longer appropriate for Stefan Dečanski's fully-fledged saintly cult. For this reason, in 1577, a real icon celebrating the King as a megalomartyr, a work of the painter Longin, was placed over the King's essentially redemptive and ktetoric fourteenth-century portrait. The icons that formed part of the original intercessory programme were removed from the iconostasis as unnecessary. Instead of them, two large icons of the Mother of God and Christ Pantokrator commonly occurring in sixteenth-century iconostases, both by Longin, were placed in front of the stone altar screen. Other changes to the iconostasis in Dečani followed the trends of the time in Serbian and other Orthodox Christian environments: the *Deesis* with Christ, the Mother of God, St. John the Forerunner, and the twelve apostles, were placed above the architrave, and a large cross at the top (1593/1594).

The authors of this outstanding piece of wood carving and painting are not known. In this paper, the icons on the cross are attributed to Andreja, a well-known fresco-painter who decorated Serbian churches of the second half of the sixteenth century. This attribution is based on the mention of this painter in the *Memorial Book of the Dečani Monastery*, a book of a commemorative nature, made in the same year or the year after (1594/1595) the cross on the iconostasis was painted. It has been confirmed by a comparative analysis between Andreja's earlier frescoes and his icons on the Dečani cross.